

Een nieuwe bijdrage aan de receptiegeschiedenis van het Tweede Vaticaans Concilie

Maarten van den Bos*

Summary

Historians have hinted at the importance of the reception of the Second Vatican Council in the day to day practice of ordinary churchgoers, but an in depth analysis of this aspect of the council's reception is not yet available. In this article new possibilities enabled by the composition of large repositories of digitized newspapers are explored. Using innovative tools for mining public discourses in larger textual repositories, two central questions are brought to the fore: what were central themes in the day to day newspaper reports on the council and how can the influence be measured of the conciliar debates and documents on different important topics debated in postwar Dutch newspapers. Central conclusion of the article is that the use of digitized newspapers and innovative tools is promising, as long as their disadvantages are taken into account.

Inleiding

Op 11 oktober 1962 liep een lange stoet van meer dan vijftienghonderd in het wit geklede bisschoppen over een regenachtig Sint-Pietersplein. Zij waren op weg naar de openingsbijeenkomst van het Tweede Vaticaans Concilie, een grote vergadering waar alle katholieke bisschoppen samen kwamen om de toekomst van hun kerk te bespreken. Het concilie werd geopend door paus Johannes XXIII. Deze voormalige patriarch van Venetië, na zijn uitverkiezing vanwege zijn hoge leeftijd alom bestempeld als een overgangsfiguur, had de kerkvergadering drie jaar tevoren tot verrassing van eigenlijk iedereen uitgeschreven om de positie van de kerk in de wereld opnieuw te doordenken. Gedurende vier zittingsperioden¹ werden de tijdens de voorbereiding opgestelde schemata door 2540 stemgerechtigde concilievaarders na vaak uitvoerige discussie omgewerkt tot uiteindelijk zestien conciliedocumenten. Wezenlijker wellicht nog dan deze teksten was de ongrijpbare en voor vele

* Dr. Maarten van den Bos (1984) is als historicus werkzaam aan de Universiteit Utrecht binnen het project Asymmetrical Encounters. Digital Humanities Approaches to Reference Cultures in Europe, 1815-1992.

interpretaties vatbare ‘geest’ van het concilie. Het was vooral deze geest – verbonden aan begrippen als openheid, vernieuwing en dialoog – die maakte dat het concilie door velen als een belangrijk breekpunt wordt gezien in de recente (kerk)geschiedenis (McLeod 2007, 83, 92; Alberigo 2006; O’Collins 2006).

Een centraal aspect van deze vernieuwingsgezinde geest die door de katholieke kerk leek te waren, was een grote mate van openheid. Die maakte het Tweede Vaticaans Concilie, zo meende kardinaal Godfried Danneels, wezenlijk anders dan de twintig eerdere concilies die de geschiedenis van de katholieke kerk rijk is. Volgens de kardinaal, die het concilie meemaakte als jong theoloog, was dit mede te danken aan de alom aanwezige media: ‘al spoedig was de geheimhouding doorbroken: alle discussies, pijnlijke confrontaties en debatten gingen dezelfde avond de wereld rond’. Hierdoor werd de betrokkenheid bij de grote kerkvergadering enorm versterkt en werden sommige vroege vruchten van het concilie al in de praktijk gebracht nog voordat de laatste zittingsperiode was afgesloten (Danneels 2013, 208-209). Deze hang naar openheid en betrokkenheid werd ook in de Nederlandse kerkprovincie opgemerkt. Nieuwe theologische inzichten die in de jaren vijftig slechts wat omfloerst en in de marge besproken konden worden, kwamen, zo stelde het vernieuwingsgezinde tijdschrift *G3* monter vast, nu ‘voor de frontpagina’. Naar de stellige overtuiging van de redacteurs van het blad zou achteraf blijken dat in de concilie jaren het publiek debat over ‘kernkwesties’ in de katholieke kerk zowel verdiept als versterkt was (Van den Bos 2012, 132).

De gedachte dat in de concilie jaren het debat in katholiek Nederland over de meest wenselijke toekomst van kerk en geloofsleven een hoogtepunt bereikte, is in de historiografie wat blijven hangen. De vraag wat er eigenlijk precies op die ‘frontpagina’ te vinden viel en in hoeverre daar nu die veelgeroemde ‘geest’ van het concilie doorklonk, is echter veel meer in het verborgene gebleven. Hoewel ook de doorwerking en receptie van het concilie inmiddels veelvuldig onderwerp van studie zijn geweest, is de vraag wat er tijdens de voorbereiding, de vergadering zelf en nadien nu precies aan berichtgeving over het concilie verscheen tot op heden onbeantwoord gebleven. Vragen rondom de receptie en doorwerking worden tot op heden voornamelijk theologisch geïnterpreteerd, reconstructies van het publieke debat leunen nog te veel op specifieke groepen en hun eigen platforms (Kenis 2012; Faggioli 2012). In dit artikel wil ik wat breder kijken. In het afgelopen decennium zijn in verschillende landen projecten opgezet om grote hoeveelheden historisch materiaal te digitaliseren, waaronder veel kranten. Dit biedt nieuwe mogelijkheden voor het doorzoeken en analyseren van dit materiaal. In het hiernavolgende wil

ik, na een korte inleiding waarin de aanloop naar het concilie gezien vanuit de Nederlandse kerkprovincie centraal staat, zowel een overzicht geven van deze nieuwe mogelijkheden als een aantal eerste conclusies op basis van het toepassen ervan formuleren. Daartoe zal na genoemd overzicht eerst in meer algemene zin worden ingegaan op deze methoden zelf om vervolgens de (on)mogelijkheden van hun toepassing in relatie tot de receptiegeschiedenis van het Tweede Vaticaans Concilie nader te verkennen.

Aggiornamento

De voorbereiding op het Tweede Vaticaans Concilie ving aan in mei 1959. Na de verrassende aankondiging op 25 januari tijdens een besloten toespraak tot 18 kardinalen was slechts mondjesmaat meer informatie beschikbaar gekomen over de bedoeling van de paus. Die werd pas duidelijk verwoord in zijn eerste encycliek *Ad Petri Cathedram*, gegeven op 29 juni 1959. Daarin viel te lezen dat het concilie ‘voornamelijk’ tot doel had: ‘de grotere bloei van het katholieke geloof, de vernieuwing van het katholieke leven en de aanpassing van de kerkelijke tucht aan de behoeften en omstandigheden van de moderne tijd’ (*Ad Petri Cathedram*, nr. 61). In de Nederlandse media werd die gedachte vrijwel direct vertaald als de modernisering van kerk en geloofsleven als geheel, een gedachte waaraan al snel het begrip *aggiornamento* werd verbonden. Volgens het katholieke dagblad *De Tijd-Maasbode* betekende dit ‘het verwijderen van verouderde verschijningsvormen, en het “up to date” maken van de kerk’. Een jaar later sprak dezelfde krant van ‘een bij-de-tijd-brengen van het geloof van de Kerk en van het christelijk leven van de gelovigen’. Hoewel de paus in zijn encycliek nog gesproken had over de modernisering van de ‘kerkelijke tucht’ en de Nederlandse bisschoppen zich de eerste maanden na de aankondiging nog wat op de vlakte hielden, ontstond in de krant al snel het beeld dat er een revolutie op stapel stond (*De Tijd-Maasbode*, 2-7-1959; *De Tijd-Maasbode*, 2-9-1961).

De daadwerkelijke voorbereiding begon met het instellen van de zogenoemde *commissio antepreparatoria* in mei 1959. Deze commissie richtte een verzoek aan alle bisschoppen, hulpbisschoppen, generaal-oversten van mannelijke religieuze orden en congregaties en verschillende theologische faculteiten van katholieke universiteiten om op korte termijn hun adviezen en wensen voor de komende kerkvergadering kenbaar te maken. Tot begin juni 1960 werden ongeveer tweeduizend zogenoemde *vota antepreparatoria* naar Rome gezonden. Aan de hand van deze teksten werden de voornaamste thema’s

geformuleerd. Om uit de talloze vota werkbare teksten te destilleren werden tien *commissiones praeparatoriae* ingesteld. De hierin samengebrachte theologen en bisschoppen hadden tot taak de binnengekomen adviezen te bundelen in voorbereidende schema's die tijdens het concilie behandeld konden worden. Vanaf 12 juni 1961 zou de zogenoemde Centrale Voorbereidingscommissie – onder voorzitterschap van de paus zelf – bepalen welke onderwerpen daadwerkelijk plenair behandeld zouden worden. Bovendien zou deze commissie zorg dragen voor de finale redactie van de ter behandeling aan de vergadering voor te leggen teksten. In juli 1962, drie maanden voor de aanvang van het concilie, werd een eerste reeks van zeven schema's – de zogenoemde Series Prima – aan het wereldepiscopaat gezonden met bijgevoegd verzoek hierop voor 11 augustus te reageren (Komonchak 1995).

Al vroeg in de voorbereiding waren de Nederlandse bisschoppen tot de conclusie gekomen dat het zaak was alle gelovigen zo veel mogelijk bij het aanstaande concilie te betrekken. Na enig wikken en wegen werd besloten een uitvoerig Herderlijk Schrijven te publiceren waarin het belang van de komende kerkvergadering werd toegelicht. Op 9 januari 1961 verscheen *De Bisschoppen van Nederland over het Concilie*. De tekst was in verkorte vorm een dag eerder in alle Nederlandse katholieke kerken voorgelezen. In de brochure werd geprobeerd vanuit een theologische reflectie op de kerk het belang van het komende concilie aan de gelovigen duidelijk te maken. Onder verwijzing naar vooral het Nieuwe Testament keerden de bisschoppen zich in de tekst tegen de hiërarchische en centralistische kerkopvatting die in de katholieke kerk sinds het Eerste Vaticaans Concilie (1869-1870) dominant was. In plaats daarvan werd de kerk voorgesteld als een gemeenschap van gelovigen, onderweg naar Gods rijk. Allen die gedoopt waren, waren binnen deze gemeenschap medeverantwoordelijk voor de kerk en haar functioneren in de wereld. Het was de specifieke taak van de priester om de levende geloofsopvattingen te toetsen aan de katholieke leer zoals vastgesteld door het wereldepiscopaat, in 'geloofsgemeenschap' met de paus.

Dit alles wilde echter niet zeggen dat de gemeenschap van alle gelovigen bij de vaststelling van de katholieke leer geen rol te vervullen had. De onfeilbaarheid van het wereldepiscopaat werd namelijk gedragen door het geloof van heel de geloofsgemeenschap. Vanuit dit perspectief werd het concilie 'een daad van de kerkelijke hiërarchie [...] om de collectieve geloofsopvattingen van het gelovige volk te onderscheiden van aardse verwachtingen en menselijke, soms zondige bedenksels'. Hierbij werd dan wel steeds de betrokkenheid van 'heel de lekgemeenschap' verondersteld (Alfrink e.a. 1961). Hoewel de tekst van de bisschoppen zowel vanwege de gekozen invalshoek als door het jar-

gon niet gemakkelijk te lezen viel, werd het document in de katholieke pers getypeerd als visionair en inspirerend. Direct op 9 januari werd de brochure in *De Tijd-Maasbode* op de voorpagina groots aangekondigd, waarbij werd opgemerkt dat de doelstelling van de tekst niet alleen was de gelovigen aan te sporen tot gebed voor het concilie, maar vooral hen mee te nemen in de voorbereiding ervan. Twee dagen later werd aan de hand van de hierboven geciteerde passage nog eens uitgelegd dat de bisschoppen de betrokkenheid van alle gelovigen zo belangrijk vonden omdat 'iedere gedoopte' medeverantwoordelijk was voor de toekomst van de kerk. Daarom was 'de hiërarchische leiding, zoals deze op pregnante wijze in een Oecumenisch Concilie tot uitdrukking komt, ondenkbaar zonder de eigen bijdrage van de leken' (*De Tijd-Maasbode*, 9-1-1961; *De Tijd-Maasbode*, 11-1-1961).

Het gewicht van een dergelijke opmerking lijkt vanuit hedendaags perspectief gering, maar niets is minder waar. Nog in 1954 hadden de bisschoppen in hun mandement over 'de katholieke in het openbare leven' ondubbelzinnig vastgesteld dat het gezag in katholieke kring aan niemand anders dan henzelf toebehoorde. De 'leiding van het Mystieke Lichaam der Kerk' was sinds het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853 'toevertrouwd aan de Bisschoppen'. Hieraan werd met zoveel nadruk herinnerd omdat 'in de stuwning der emancipatie, in de snelheid der ontwikkelingen en vooral in de verwarring der geesten, zoals thans in deze wereld bestaat, (...) ongemerkt en onbewust schade [kon] worden toegebracht aan de diepste en heiligste verhoudingen'. Deze opmerkingen kwamen niet uit de lucht vallen. In naoorlogs Nederland was een scherp debat ontstaan over de toekomst van het katholicisme en in dat debat was de vraag bij wie hierover nu het finale oordeel lag nadrukkelijk aan de orde gesteld. Het mandement was vooral bedoeld om een einde aan dit debat te maken. Dat wilde echter niet zo lukken, in plaats van stilzwijgende acceptatie werd de tekst van de bisschoppen zelf nu onderwerp van discussie. Het centrale thema daarin was dat de moderne tijd vroeg om een ander type leiderschap dat minder dan voorheen uitging van hiërarchische verhoudingen. Mede daarom zal de brochure over het concilie, die door de theoloog J.C. Groot al snel het 'nieuwe mandement' gedoopt werd, zo veel indruk gemaakt hebben. De bisschoppen kwamen hier terug op hun nog geen zeven jaar tevoren betrokken stellingen (Van den Bos 2014).

De kerkhistoricus Jan Jacobs heeft in een studie naar de voorbereiding van het concilie in Nederland opgemerkt dat na de aankondiging in 1959 een 'bewustwordingsproces' op gang kwam. Dit 'evolueerde tijdens en na het concilie tot een uitgesproken vernieuwingsbeweging'. In dit proces speelde de brochure van januari 1960 een cruciale rol. Hier werd duidelijk dat de

bisschoppen voor alle gelovigen een rol zagen weggelegd in de conciliejaren. Mede hierdoor, constateerde de Vlaamse kerkhistorica Lieve Gevers, werd het concilie in Nederland met meer dan gewone belangstelling gevolgd (Jacobs 1986, 222-223; Gevers 2014, 206). Ook tijdgenoten kwamen al tot die conclusie. In het vernieuwingsgezinde tijdschrift *Te elfder ure* werd aan de vooravond van het concilie vastgesteld dat in Nederland de opvatting begon te groeien dat de bisschoppen de juiste benaderingswijze gekozen hadden. Dit wekte, volgens de redactie van het blad, hooggespannen verwachtingen (Van den Bos 2012, 121). Vraag blijft echter waaruit dit enthousiasme dan bestond en waarvan de gelovigen nu precies met belangstelling kennis namen. In dat licht lijkt het zinvol iets specifieker naar de Nederlandse kranten te kijken.

Intermezzo: Digital Humanities

Het gebruik van kranten als bron brengt echter de nodige moeilijkheden met zich mee. Het doen van pershistorisch onderzoek is niet gemakkelijk. Het lezen, kwantificeren en analyseren van een aanzienlijke hoeveelheid kranten is niet alleen tijdrovend, maar bovenal ook vol van riskante keuzes, zeker in geval van een langer lopend thema dat door de tijd heen gevolgd moet worden. Traditionele methoden – bijvoorbeeld het kiezen van een opvolgende dag van elke week waardoor er voor een jaar dus tweeënvijftig kranten gelezen dienen te worden – dragen het risico in zich dat belangrijke berichten (i.c. over het concilie) telkens net gemist worden. Bovendien blijft dan het aantal verschillende titels dat een onderzoeker kan bekijken en verwerken beperkt. Het digitaliseren van aanzienlijke hoeveelheden kranten – bijvoorbeeld door de Koninklijke Bibliotheek – biedt mogelijkheden een aantal met klassiek pershistorisch onderzoek samenhangende problemen het hoofd te bieden. Niet alleen maakt deze gedigitaliseerde bron het mogelijk aanzienlijke hoeveelheden krantenpagina's snel te doorzoeken om zo alle relevante berichten te verzamelen, ook kan door het gebruik van verschillende hulpmiddelen, die ik hieronder zal bespreken, het materiaal geanalyseerd worden zonder dat elk artikel op zich gelezen hoeft te worden. Hoewel ook met het gebruik van gedigitaliseerde bronnenbestanden allerhande moeilijkheden verbonden zijn en de toepassing van verschillende digitale methoden elk zo hun beperkingen kennen, dringt wat met een verzamelnaam *Digital Humanities* is gaan heten zich steeds nadrukkelijker aan het historisch onderzoek op (Bingham 2010; Broersma 2012; Zaagsma 2013).

In het Nederlandse religiehistorisch onderzoek staat het gebruik van digitale toepassingen echter nog in de kinderschoenen. In een recent artikel heeft de Amsterdamse historicus Fred van Lieburg er een lans voor gebroken aan de hand van een aantal relatief eenvoudige experimenten. Door bijvoorbeeld verschillende gedigitaliseerde krantenbestanden te doorzoeken op verschillende spelwijzen van de godsnaam (Heere Jezus, Here Jezus, Heer Jezus etc.) maakt hij een aantal verschillen zichtbaar tussen de meer ‘algemene’ collectie van de KB en een collectie gedigitaliseerde orthodox-protestantse dagbladen. Een ander voorbeeld is de recente bijdrage van de Vlaamse historicus Zeger Verleye die Nederlandse en Belgische krantenbestanden heeft doorzocht op verschillende woorden die verband houden met het begrip ‘verzuiling’ om zodoende het ‘semantische veld’ rond dit begrip in beide landen in kaart te brengen. Verleye zowel als Van Lieburg komen met fascinerende voorbeelden, maar de analyse blijft toch beperkt tot het doorzoeken van de bestanden op enkelvoudige zoektermen (Van Lieburg 2014; Verleye 2014). Daar is op zichzelf weinig tegen, sterker nog: er pleit veel voor, maar er zijn inmiddels verschillende technieken beschikbaar die zoekwerk en analyse nog een slag kunnen verfijnen. Ik wil er drie bespreken om vervolgens te bezien hoe zij bij kunnen dragen aan een beter begrip van de receptie van het Tweede Vaticaans Concilie in de Nederlandse kerkprovincie.

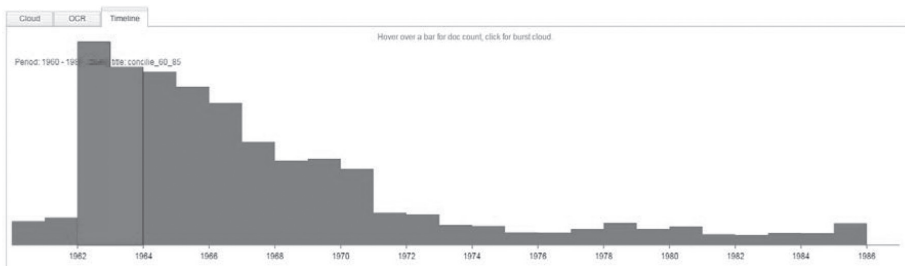
In de eerste plaats is het mogelijk de collectie van de KB wat minder grofmazig te doorzoeken met het in samenwerking tussen onderzoekers uit Utrecht en Amsterdam ontwikkelde programma *Texcavator*. Hiermee kan de collectie niet alleen doorzocht worden op basis van samengestelde zoektermen, maar kunnen bijvoorbeeld gevonden artikelen ook worden samengebracht in woordenwolken en op tijdbalken. Daardoor is snel een eerste indruk te verkrijgen van de inhoud en spreiding van verschijning van de artikelen waardoor gericht verder zoeken mogelijk is. Van belang is bovendien dat *Texcavator* de mogelijkheid biedt gevonden artikelen te exporteren voor verdere analyse (Van Eijnatten, Pieters & Verheul 2013; 2014). Daartoe is hier in de eerste plaats gebruik gemaakt van *AntConc*, een relatief eenvoudig programma waarmee snel kan worden bekeken hoe vaak bepaalde woorden (begrippen, eigennamen) voorkomen in teksten, op welke manier ze gebruikt worden en te midden van welke andere woorden. Op die manier kan snel inzichtelijk gemaakt worden welke woorden in de krantenartikelen over het concilie dominant waren (Anthony 2014).

Een tweede gebruikte toepassing is *Topic Modeling*, het laten doorzoeken door de computer van grote hoeveelheden krantenartikelen om te zien welke thema’s daarin aan de orde komen. Deze techniek zoekt in grote tekstbestan-

den naar clusters van woorden en begrippen die gezamenlijk een bepaald thema, een topic vormen. Deze clusters bestaan uit woorden die binnen de verzameling tekst meermalen in samenhang voorkomen. Wie bijvoorbeeld alle toespraken van de Amerikaanse president Barack Obama invoert krijgt als resultaat lijsten van woorden zoals 'Job, Jobs, Loss, Unemployment, Growth' en 'Afghanistan, War, Troops, Middle-East, Taliban, Terror'. Het is vervolgens aan de onderzoeker hieruit te concluderen dat Obama in zijn toespraken regelmatig over werkloosheid (Topic 1) en de oorlog tegen terrorisme (Topic 2) spreekt. Die conclusie is uiteraard ook mogelijk op basis van het lezen of beluisteren van de toespraken, maar dat zou (veel) meer tijd vergen. Hoewel enige voorzichtigheid geboden is, twee verschillende onderzoekers kunnen immers uit de gegenereerde woordenlijsten verschillende conclusies trekken, geeft de techniek snel inzicht in een aantal mogelijke kernthema's in een grote hoeveelheid tekst (Weingart 2012; Riddell 2014).

In de derde plaats is er software ontwikkeld die de computer in staat stelt alle personen, organisaties en geografische locaties die in de verzameling krantenberichten staan te herkennen. Voor dit onderzoek is gekozen voor het eerste: het herkennen van personen. Met deze software is snel inzichtelijk te maken welke personen in de kranten als leidend werden beschouwd in de periode voor, tijdens en na het concilie. Anders dan AntConc, dat alle woorden telt en de vraag of het hier een eigenaam betreft aan de gebruiker laat, herkent de gebruikte software eigennamen automatisch. Het is bovendien mogelijk in kaart te brengen welke personen samen in een (gedeelte van) een artikel genoemd werden, hoe vaak dat gebeurde en welke woorden in artikelen waar zij samen genoemd werden het meest voorkwamen. Daardoor is een netwerk inzichtelijk te maken van in de kranten met elkaar in verband gebrachte personen en is bovendien de reden van dat verband te achterhalen (Ardanuy, Van den Bos & Sporleder 2014). Omwille van de haalbaarheid is er voor het hiernavolgende echter voor gekozen te volstaan met een lijst van personen gesorteerd van meest genoemd naar minst genoemd om zo een eerste indruk te krijgen van de in de artikelen over het Tweede Vaticaans Concilie meest genoemde personen.

Om te komen tot hiernavolgende analyse is gebruik gemaakt van een via Texcavator gegeneerd bestand bestaande uit 23570 artikelen tussen 1960 en 1985 in door de KB gedigitaliseerde regionale en nationale dagbladen waarin het woord 'concilie' voorkwam.² In figuur 1 is zichtbaar in welk jaar de verschillende artikelen verschenen.

Figuur 1 Tijdbalk van verschijning artikelen op basis van de zoekterm ‘concilie’ gegenereerd door Texcavator.

Na een piek ten tijde van het concilie zelf nam het aantal artikelen in 1966 wat af om vanaf 1971 opnieuw verder terug te zakken. Een opleving is zichtbaar in 1980 toen de Nederlandse bisschoppen op verzoek van Johannes Paulus II tijdens een bijzondere synode te Rome onder leiding van de paus bijeen kwamen om zich te beraden op de belangrijkste theologische en pastorale problemen in de Nederlandse kerkprovincie, waar de receptie en doorwerking van het concilie in Nederland belangrijke thema’s waren, en in 1985 rondom het bezoek van Johannes Paulus II aan Nederland. Deze artikelen zijn ingevoerd in het hierboven genoemde AntConc, een standaard Topic Modeling programma genaamd Mallet en de software voor het herkennen van namen, plaatsen en organisaties ontwikkeld door de universiteit van Stanford.³ In het hiernavolgende geef ik een eerste inventarisatie van de resultaten.

Doorwerking van grondinzichten

Op 26 december 1965 werd in alle Nederlandse kerken opnieuw een Herderlijk Schrijven voorgelezen. Hierin keek het episcopaat terug op het concilie dat kort tevoren was afgesloten. In het schrijven werden de ‘grondinzichten’ van de kerkvergadering door de bisschoppen samengevat: ‘de eerbied voor en de waarde van de menselijke persoon; de eerbied voor de geloofsovertuiging van anderen; de verbondenheid van het volk Gods, priesters en leken; de geordende democratisering in het praktisch besturen; de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de wereld, voor de vrede en het geluk van de mensen; de verhouding tot medechristenen en niet-christenen’ (Van den Bos 2012, 133). De thema’s die hier door de bisschoppen aangeduid werden, bepaalden in belangrijke mate ook de theologische agenda na het concilie. Kerndebatten tijdens het concilie waren voornamelijk gericht geweest op de ecclesiologie

(de kerkleer) en de verhouding van de kerk tot de moderne wereld. Daarnaast werd een aantal specifieke uitwerkingen of toepassingen van de op die gebieden behaalde resultaten uitgewerkt, bijvoorbeeld met betrekking tot de liturgie, de verhouding tot andere godsdiensten, waarbij vooral de verhouding tot het jodendom specifieke aandacht kreeg, en de rol en functie van de priester. Deze onderwerpen kwamen na afloop van het concilie bij voortdurend terug (Pottmeyer 1987; Faggioli 2012, 1-18, 50-90).

Het is van belang te bezien of dat ook in de Nederlandse kranten zichtbaar was. De door de computer geproduceerde woordenlijsten leveren een zevental min of meer duidelijke thema's op:

Woorden	Topic
kerk bisschoppen Nederlandse Rome priesters Nederland katholieke bisschop katholieken concilie rooms priester aldus brief willen paus volgen gezag celibaat Alfrink	Verhouding tot Rome, m.n. rondom Celibaat
staat tussen moeten vrijheid vrede politieke ten landen Israël politiek alleen wereld volk maken echter recht oorlog strijd Spaanse	Verhouding tot wereld
onze Christus wereld leven geloof God mens alleen mensen leer alle kerk Gods woord gaat moeten liefde denken vraag tijd	Geloofsleven in moderne wereld
paus Rome Paus kardinaal concilie Paulus Vaticaanse Concilie mgr Vaticaan Kerken aartsbisschop Joannes Wereldraad Johannes kardinalen Italiaanse jaar tussen tijdens	Algemene berichtgeving concilie
dr prof boek pater heer pagina jaar Utrecht Nederland Amsterdam Dr Duitse Prof ds Nederlandse gehouden Jan drs Nederlands congres	Onduidelijk
waar weer goed mensen gaan man heel zeggen dag gaat mee komt zien weet komen even maken elkaar laten weten	Onduidelijk
concilie bisschoppen Concilie zullen commissie schema vergadering zitting leden synode eerste komen tweede Pastoraal bisdom mgr pastoraal algemene nieuwe leken	Pastoraal Concilie
grote jaar nieuwe tijd eerste laatste zeer jaren werden vele groot enkele plaats werk aantal eeuw kwam alle waar deel	Onduidelijk
Nieuws muziek Lichte gr programma uur Nws KRO Journaal VARA grammofoonmuziek jeugd moderne NTS land AVRO lezing NCRV Licht vrouw	Veelvuldig werd concilie opgenomen in radio/televisiegids, vertekening
Kerk Concilie kerken eenheid Is alle tussen katholieke moeten huwelijk plaats christenen oecumenische welke eigen liturgie taak christelijke aldus echter	Eenheid, oecumene, liturgie

De eerste woordenlijst bevat voornamelijk woorden afkomstig uit programmaoverzichten van radio en televisie. Dat is op zichzelf niet verwonderlijk daar het concilie in deze jaren veelvuldig onderwerp was van documentaires en nieuwsuitzendingen. Daardoor zijn de programmaoverzichten uit de kranten door Texcavator geselecteerd als artikelen over het concilie, in de

overzichten kwam immers het woord concilie voor. Van meer belang zijn de overige zes herkenbare thema's. Het eerste daarvan valt samen te vatten als algemene berichtgeving over het concilie. Daarnaast raken er twee aan de hierboven genoemde kernthema's van het concilie. Deze heb ik aangeduid als 'geloofsleven in een moderne wereld' en 'verhouding tot de wereld'. In de eerste discussie stonden de verhouding tussen god, mens en wereld nadrukkelijk centraal, in de tweede was de verhouding tot de politiek en de moderne oorlog een belangrijk onderwerp. In het thema aangeduid als eenheid, oecumene, liturgie wordt een aantal woorden opgesomd die doen denken aan de genoemde praktische toepassingen van de bredere kernthema's.

Een eerste opvallend punt lijkt dat de ecclesiologie minder in de kranten terugkwam dan de verhouding tot de moderne wereld. Dat blijkt bij nadere beschouwing echter mee te vallen, beide thema's waren nadrukkelijk met elkaar verbonden. In de door het concilie op 21 november 1964 aangenomen constitutie over de kerk *Lumen gentium* werd de kerk voorgesteld als gemeenschap van gelovigen die door het sacrament van het doopsel allen tot 'een heilig priesterschap' gewijd waren. Hoewel sommigen 'door de wil van Christus' binnen deze gemeenschap geroepen waren tot een bijzondere taak, lag de nadruk op de gelijkwaardigheid van allen, wat verbeeld werd in de metafoor van de kerk als het volk van God, pelgrimerend door de tijd en door de wereld. Hiermee nadrukkelijk verbonden was het besef dat de zending van de kerk in verband gebracht moest worden met de 'tekenen des tijds'. Het beeld van 'Gods volk onderweg' maakte ruimte voor de onderkenning van de historiciteit van de kerk en haar leer, wat weer ruimte schiep voor het verder doordenken van de rol en positie van de kerk in de moderne wereld. De onveranderlijkheid van deze rol, die in de preconciliaire theologie centraal gestaan had, was daarbij tot dan toe een voornaam struikelblok geweest. In de pastorale constitutie *Gaudium et spes* werden vervolgens enkele aanzetten tot dit onderzoek gedaan (Borgman 2008, 246-265). Beide discussiepunten lijken dus onlosmakelijk met elkaar verbonden en de woordenlijsten behorende bij de thema's 'geloofsleven in een moderne wereld' en 'verhouding tot de wereld' sluiten daar ook bij aan. Verder onderzoek moet uitwijzen of deze veronderstelling ook klopt.

Een tweede opvallend punt is dat de verschillende woordenlijsten een zekere breuk suggereren tussen de verslaglegging van het concilie zelf en de periode die erop volgde. In de postconciliaire periode waren de 'vertaling' van de resultaten en de ruimte die individuele bisschoppenconferenties daarbij hadden een heet hangijzer (Alberigo 2005). Twee woordenlijsten, behorende bij thema's 'verhouding tot Rome, m.n. rondom celibaat' en 'Pastoraal Concilie' suggereren dat ook dit thema een belangrijke rol speelde in de Nederlandse

kranten. In de postconciulaire jaren, zo blijkt uit de bestaande historiografie, ging het debat in katholiek Nederland niet zelden over de vraag hoeveel ruimte er was om de resultaten van het Tweede Vaticaans Concilie in de Nederlandse kerkprovincie naar eigen inzicht uit te werken. De bisschoppen hadden op dit punt de nodige verwachtingen gewekt door het bijeenroepen van een Pastoraal Concilie. Zowel de gedachte dat hier in overlegvorm werd gesproken over de verdere implementatie van de in Rome door de vergadering van het wereldepiscopaat genomen besluiten als sommige conclusies die uit dit gesprek getrokken werden – bijvoorbeeld een resolutie waarin werd voorgesteld het verplichte priestercelebaat af te schaffen – bracht de Nederlandse bisschoppen in een fundamenteel conflict met het Vaticaan (Van Schaik 1997, 368-486; Van den Bos 2012).

Zo lijken in de Nederlandse kranten drie centrale thema's waarneembaar in de beschrijving van het Tweede Vaticaans Concilie. Ten eerste waren er de twee verbonden hoofdthema's van de kerkvergadering – de kerkleer en de verhouding tot de moderne wereld – die centraal stonden. Ten tweede was er de praktische uitwerking van de in dit verband geformuleerde gedachten over bijvoorbeeld de hervorming van de liturgie en de oecumene. Ten derde was er de doorwerking van het concilie in Nederland waarbij het Pastoraal Concilie een centrale rol speelde. Een blik op de in het bestand meest voorkomende personen kan deze conclusie ondersteunen. In tabel 2 zijn de twaalf meest genoemde persoonsnamen weergegeven:

1	Bernard Alfrink
2	Ad Simonis
3	Johannes XXIII
4	Paulus VI
5	Edward Schillebeeckx
6	Alfredo Ottaviani
7	Walter Goddijn
8	Leo Suenens
9	Pius XII
10	Karl Rahner
11	Jo Gijzen
12	Augustin Bea

Daaruit komt een te verwachten centrale rol voor kardinaal Bernard Alfrink naar voren, in deze jaren de onbetwiste voorman van de Nederlandse bisschoppen en conciliepausen Johannes XXIII en Paulus VI. Opvallender

is de voorname rol van vooruitstrevende theologen. Edward Schillebeeckx, maar ook Karl Rahner, werden vele malen vaker genoemd dan bijvoorbeeld de overige Nederlandse bisschoppen. Opvallend is ook de naam van kardinaal Alfredo Ottaviani, secretaris van het Heilig Officie en vooraanstaande conservatieve stem op het concilie. Bekend is dat hij tijdens de plenaire vergaderingen meermalen onenigheid had met Alfrink, nader onderzoek op dat punt zou kunnen uitwijzen of hij in de media als diens voornaamste tegenspeler ten tonele gevoerd werd.

De hoeveelheid artikelen waarin zowel het woord concilie als de namen Simonis en Gijsen vallen, geven ten slotte aan hoe wezenlijk voor de receptie van het concilie in Nederland de verhouding met Rome was. In de Nederlandse kerkprovincie werd hun benoeming niet zelden beschouwd als een teken dat het Vaticaan probeerde de voortgang van het debat over de resultaten van zowel het Tweede Vaticaans Concilie als het Pastoraal Concilie bij te sturen, zo niet te beëindigen. De voorname aandacht in de kranten voor de Vlaamse kardinaal Leo Suenens, die in 1969 opriep voor meer ruimte voor nationale bisschoppenconferenties om de resultaten van het concilie in de eigen kerkprovincie te bespreken en te implementeren, kan bovendien een ondersteunend argument zijn voor de stelling dat in Nederland de receptie van het concilie in belangrijke mate samenhang met de vraag hoe veel ruimte er zou zijn om te komen tot een 'nationale' beoordeling van de resultaten van de kerkvergadering. Ook op dit punt is meer onderzoek wenselijk. Meer inzicht zou verkregen kunnen worden door te bekijken welke eigennamen in de artikelen veelvuldig in hetzelfde bericht genoemd werden en welke woorden en begrippen daarbij gebruikt werden.

Deze eerste analyse, hoe grofmazig ook, lijkt een aantal argumenten aan te dragen om het in de historiografie van het concilie bestaande beeld van de receptie van de kerkvergadering bij het grote publiek enigszins te nuanceren. Verschillende studies waarin hieraan aandacht wordt besteed, richten zich veelal op de meer praktische consequenties van het concilie met betrekking tot bijvoorbeeld liturgie en oecumene zonder zich te realiseren dat ook de meer fundamentele discussies in meer abstracte zin in de kranten een plaats kregen (McLeod 2007, 94-101; Sandbrook 2007, 457-476; Gevers 2014, 245-256). Tevens is echter zichtbaar dat tegenstellingen al snel een voorname rol speelden. De meest voorkomende persoonsnamen duiden daarop, evenals de twee thema's waarin de verhouding van Nederland tot Rome centraal staat. De vraag in hoeverre de nadruk op een strijd tussen vooruitstrevend en orthodox de berichtgeving over de conciliaire debatten kleurde, is op basis van bovenstaande niet te beantwoorden. Wanneer in de Nederlandse media

binnen het spectrum vernieuwend-orthodox (of: progressief-conservatief) nadrukkelijk positie werd ingenomen is de vraag hoeveel er nog van de complexiteit en veelkleurigheid van de discussie over de centrale thema's overbleef gerechtvaardigd. Immers, het bespreken daarvan vanuit een vooringegenomen positie aangaande welke kant het debat op moest, maakt dat niet alle argumenten in de discussie een even voorname plaats in de berichtgeving zullen hebben ingenomen.

Mogelijkheden en moeilijkheden

Bijkomend probleem met bovenstaande analyse is dat veel van de meer praktische uitwerking van het concilie wellicht veelvuldig besproken werd zonder daarbij de kerkvergadering expliciet te noemen. Zo is het niet ondenkbaar dat bij een discussie over de vernieuwingen in de liturgie begin jaren zestig de relatie tot het concilie simpelweg bekend verondersteld werd. Wanneer er bijvoorbeeld gesproken werd over nieuwe liturgie of nieuwe vormen in de liturgie was een verwijzing naar de gelijktijdige discussie op het concilie overbodig. De uiteindelijk op 4 december 1963 aangenomen constitutie over de liturgie *Sacrosanctum concilium* was een poging 'het christelijk leven onder de gelovigen steeds hoger op te voeren'. Bovendien was het zaak 'de instellingen, die aan verandering onderhevig zijn, beter aan te passen aan de behoeften van onze tijd' (*Sacrosanctum concilium*, nr. 1). De consequenties waren verstrekkend. De constitutie entameerde én legitimeerde een liturgische revolutie: de hostie werd niet langer door de priester op de tong gelegd maar op de hand, waardoor de communiebank verdween. Het altaar werd omgedraaid, de mis werd voortaan in de volkstaal gevierd. Op veel gelovigen maakte dit alles diepe indruk (Kerklaan 1994; Van Rooden 2004; Palm, 2012).

Tussen 1963 en 1965 verschenen in de Nederlandse landelijke en regionale dagbladen die onderdeel uitmaken van de gedigitaliseerde collectie van de KB 1767 artikelen waarin het woord liturgie voorkwam. Een snelle analyse met AntConc laat zien dat in al deze artikelen 1423 keer het woord concilie werd gebruikt. Dit betekent in ieder geval dat in niet alle artikelen over liturgie uit deze periode het woord concilie ook voorkwam. Hiervoor zijn verschillende oorzaken te bedenken. Het kan zo zijn dat in de artikelen waarin het woord liturgie wel maar het woord concilie niet voorkwam bijvoorbeeld de liturgie van andere kerken werd besproken. Ook in andere kerkgemeenschappen had de in katholieke kring doorgevoerde liturgische revolutie een diepe impact. Meer waarschijnlijk is het dan ook dat in de artikelen waarin het concilie

aangezien die doorwerking zelden expliciet gemaakt zal worden. Zo was bijvoorbeeld voor de houding van de katholieke vredesorganisatie Pax Christi de hernieuwde oriëntatie van de kerk op haar rol in de wereld van fundamenteel belang voor haar zelfverstaan zowel als haar werkwijze, maar die inspiratie werd zeker niet voortdurend publiek gemaakt (Van den Bos 2013). Een mogelijkheid dit probleem enigszins te ondervangen is om op basis van goed gekozen zoekwoorden verbonden aan beide kernthema's verder te kijken, maar die methode heeft uiteraard iets arbitrairs in zich. Een alternatief is de voor deze thema's belangrijke conciliedocumenten zelf te gebruiken om enig zicht te krijgen op de doorwerking van de centrale ideeën.

Op 7 december 1965, de laatste zittingsdag van het concilie, werd *Gaudium et spes* door de concilievaders aangenomen, de laatste van de zestien conciliedocumenten. In de tekst werd de nieuwe verhouding van de kerk ten opzichte van de moderne wereld neergelegd. Het concilie richtte zich 'na zich dieper te hebben bezonnen op het mysterie van de kerk' tot 'alle mensen zonder onderscheid'. Hun werd de boodschap voorgehouden dat de kerk, wilde zij Christus' werk in de wereld voortzetten, de 'tekenen van de tijd' moest bestuderen en in het licht van het evangelie moest interpreteren om 'op een voor iedere generatie verstaanbare wijze, antwoord te kunnen geven op de eeuwige vragen van de mensen omtrent het tegenwoordige en toekomstige leven en hun verhouding'. Vervolgens werd de wereld beschreven als getekend door een diepgaande verandering die vroeg om een nieuwe betrokkenheid van de kerk. Die betrokkenheid kreeg vervolgens wat concreter vorm in paragrafen over oorlog en vrede, de internationale politieke orde, armoede en rechtvaardigheid (*Gaudium et spes*, nr. 2-5). Het was voor velen de belangrijkste door het concilie voortgebrachte tekst. Mede daardoor was het een belangrijke inspiratiebron voor veel christelijke organisaties in hun debat over hun eigen toekomst (Fergusson 2004, 130).

Om deze reden lijkt deze concilietekst het meest geschikt om er een aantal zoekwoorden uit te destilleren die gebruikt zouden kunnen worden om te bezien in hoeverre de kernthema's van het concilie ook in artikelen terugkwamen waarin het concilie zelf niet genoemd werd. Ook deze tekst is ingevoerd in Mallet, het programma voor Topic Modeling. De gegenereerde woordenlijsten zijn echter vervolgens niet gebruikt om een aantal thema's vast te stellen, maar als samengestelde zoekwoorden om te bekijken hoe vaak ze in samenhang in de kranten terugkwamen. Daartoe is met Texcavator gezocht naar alle artikelen tussen 1960 en 1985 in de Nederlandse kranten verschenen waarin een of meer van deze woorden terugkwamen. Om te bezien of deze methode voor dit onderzoek enig resultaat oplevert heb ik de woordenlijst 'mensen,

de apartheid, het katholieke huwelijksleven, de toekomst van het seminarie en de Katholieke Volkspartij. Bij debatten over deze thema's waren de tijdens het Concilie besproken thema's en de daar vastgestelde documenten niet zelden belangrijke bron voor argumenten (Van den Bos 2012, 157-219).

Belangrijkste conclusie van deze verdere analyse van het materiaal, verkregen via het doorzoeken van de gedigitaliseerde kanten met andere zoekwoorden, is dat het simpelweg accepteren van de resultaten, zoals in de vorige paragraaf neergelegd, onverstandig is. Het doorzoeken van grote hoeveelheden krantenbestanden vergt het gebruik van verschillende technieken en strategieën tegelijk om een zo volledig mogelijk beeld te verkrijgen van het gevoerde debat.

Conclusie

Alles overziend lijkt het gelukt op basis van deze korte inventarisatie enig voorlopig inzicht te verschaffen in de themakeuze in de Nederlandse dagbladen voor, tijdens en na het Tweede Vaticaans Concilie. Twee voorlopige conclusies kunnen worden getrokken. Ten eerste was het concilie in de kranten veelvuldig onderwerp van berichtgeving en ten tweede ging deze berichtgeving verder dan algemeen nieuws en aandacht voor meer praktische consequenties rondom bijvoorbeeld de liturgie. De Nederlandse gelovigen werden eveneens geïnformeerd over de meer abstracte thema's. Meer inzicht in de berichtgeving kan verkregen worden door in de eerste plaats op een wat uitvoeriger wijze dan tot nog toe gedaan is de gedigitaliseerde krantenbestanden te doorzoeken en analyseren. Zowel het gebruik van Topic Modeling als het doorzoeken van de bestanden op personen, organisaties en locaties als een fijnmaziger linguïstische analyse kunnen interessante resultaten opleveren. Veel kan ook gewonnen worden bij internationale vergelijkingen die mogelijk gemaakt zouden worden door de opbouw van een internationale database van gedigitaliseerde kranten. Het concilie was bij uitstek een internationaal gebeuren, het verschil in receptie en doorwerking in verschillende landen is daarmee een belangwekkend thema. Ten slotte is een nadere analyse van de doorwerking van de concilieteksten in de publieke media gewenst.

Op basis van dit alles zijn twee centrale vragen te stellen die in het onderzoek naar zowel het concilie zelf als de doorwerking ervan tot op heden niet beantwoord zijn. In de eerste plaats de vraag wat doorsnee gelovigen nu precies meekregen van de gebeurtenissen in Rome en de felle, vaak uiterst gepolariseerde, debatten over de daar gerijpte inzichten na afloop van het con-

cilie. In dit artikel is een eerste aanzet gedaan deze vraag te beantwoorden. Juist omdat in West-Europa de kerken in de postconcliaire jaren razendsnel leegliepen is het van grote waarde veel preciezer dan tot nog toe gedaan is, vast te stellen welke beelden en inzichten mensen dagelijks tot zich konden nemen. Het hierbij betrekken van televisie en radio zou dergelijk onderzoek overigens versterken. In de tweede plaats de vraag naar de doorwerking van het concilie. De jaren zestig zijn veelvuldig voorgesteld als het decennium waarin Nederland een seculier land werd waarin de rol van godsdienst leek te zijn uitgespeeld. Het experiment waarin een van de conciliedocumenten gebruikt werd om een aantal woorden te genereren op basis waarvan het gedigitaliseerde kantenbestand doorzocht werd, wijst echter uit dat in de kranten niet alleen veelvuldig bericht werd over kerkelijke kwesties, maar dat de centrale thema's in dit document ook ingang vonden in politieke en maatschappelijke discussies die niet direct als 'kerkelijk' te kwalificeren zijn.

De geschiedschrijving van zowel de leegloop van de kerken in de jaren zestig als de verhouding tussen religie en politiek, kerk en samenleving en geloof en ongeloof in naoorlogs Nederland kan daarom veel winnen bij een nadere analyse van de receptie van het Tweede Vaticaans Concilie in de Nederlandse dagbladen. Het gebruik van de collectie gedigitaliseerde kranten van de Koninklijke Bibliotheek en verschillende beschikbare programma's bij de analyse ervan kan hieraan veel bijdragen, zij het dat de met het gebruik van deze programma's samenhangende problemen niet uit het oog verloren moeten worden.

Noten

- 1 11 oktober 1962 – 8 december 1962; 29 september 1963 – 4 december 1963; 14 september 1964 – 21 november 1964; 14 september – 8 december 1965.
- 2 De collectie van de KB bevat voor de naoorlogse jaren de volgende dagbladen: *De Telegraaf*, *De Tijd-Maasbode*, *De Waarheid*, *De Friese Koerier*, *Gereformeerd Gezinsblad*, *Het Nieuws*, *Het Vrije Volk*, *Leeuwarder Courant*, *Limburger Koerier*, *Limburgs Dagblad*, *Nederlands Dagblad*, *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, *Nieuwsblad van Friesland*, *Nieuwsblad van het Noorden*.
- 3 <https://code.google.com/p/topic-modeling-tool/>; <http://nlp.stanford.edu/software/CRF-NER-shtml>. Ik ben veel dank verschuldigd aan Mariona Coll Ardanuy, M.sc. (PhD-Student, Universiteit van Trier) voor haar hulp bij het gebruik van de laatste toepassing.

Literatuur

- Alberigo, G. (2005),
The Conclusion of the Council and the Initial Reception, in: Komonchak, J.A., *The History of Vatican II*, vol. V., Maryknoll: Orbis, 541-571.
- Alberigo, G. (2006),
A Brief History of Vatican II. Maryknoll: Orbis.
- Alfrink, B. e.a. (1961),
De Bisschoppen van Nederland over het Concilie, Hilversum : Gooi & Sticht.
- Ardanuy, M. Coll, M. van den Bos & C. Sporleder (2014),
Laboratories of Community. How Digital Humanities can further new European Integration History. paper Histoinformatics, the 2nd International Workshop on Computational History, Barcelona 10 november 2014.
- Anthony, L. (2014),
AntConc (version 3.4.3w) [Computer Software]. Tokyo, Japan: Waseda University. Available from <http://laurenceanthony.net/>.
- Bingham, A. (2010)
The Digitization of Newspaper Archives: Opportunities and Challenges for Historians, *Twentieth Century British History*, 21, 2, 225-231.
- Broersma, M. (2012),
Nooit meer bladeren? Digitale krantenarchieven als bron, in: *Tijdschrift voor Media-geschiedenis*, 14, 2, 29-55.
- Borgman, E. (2008),
Metamorfosen. Over religie en moderne cultuur, Kampen: Kok.
- Bos, M. van den (2012),
Verlangen naar vernieuwing. Nederlands katholicisme, 1953-2003, Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Bos, M. van den (2013),
Het sein van de vuurtorenwachter. *Pacem in terris*, Pax Christi en de leer van de rechtvaardige oorlog, in: *Trajecta*, 22, 2, 221-248.
- Bos, M. van den (2014),
Het sein om te vertrekken? Nederlandse katholieken in debat over verleden, heden en toekomst (1945-1965), in: Dam, Peter van, James Kennedy & Friso Wielinga (red.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: aup, 79-100.
- Danneels, G. (2012),
Vaticanum II. Een Concilie niet als de andere, in: Schelkens, K. (red.), *Herinnering en belofte. Vijftig jaar Vaticanum II*. Leuven: Acco, 203-220.

- Eijnatten, J. van, T. Pieters & J. Verheul (2013),
Big Data for Global History. The Transformative Promise of Digital Humanities, in:
BMGN, 128, 4, 55-77.
- Eijnatten, J. van, T. Pieters & J. Verheul (2014),
TS Tools: Using Texcavator to map public discourse, in: *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies*,
nr. 35, 59-65.
- Faggioli, M. (2012),
Vatican II. The Battle for Meaning, New York: Paulist Press.
- Fergusson, D. (2004),
Church, State and Civil Society, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gevers, L. (2014),
Kerk in de kering. De katholieke gemeenschap in Vlaanderen, 1940-1980, Kalmthout:
Pelckmans.
- Huijnen, P. e.a. (2013),
A Digital Humanities Approach to the History of Science. Eugenics revisited in hidden
debates by means of semantic text mining, in: Wierzbicki, A. e.a. (red.), *SocInfo 2013*
Workshop Proceedings, Cham: Springer.
- Jacobs, J. (1986),
Met het oog op een andere kerk. Katholiek Nederland en de voorbereiding van het Tweede
Vaticaan Oecumenisch Concilie 1959-1962, Baarn: Nelissen.
- Kerklaan, M. (1994),
Van huis uit. Drie generaties katholieken over de invloed van de secularisatie op hun
beleving van seksualiteit, gezin en geloof, Baarn: ANBO.
- Kenis, L. (2013),
De erfenis van Vaticanum II. Receptie en interpretatie, in: Schelkens, K. (red.)
Herinneringen en belofte: 50 jaar Vaticanum II, 43-66.
- Komonchak, J.A. (1995),
The struggle for the council during the preparation of Vatican II, in: Idem (red.),
History of Vatican II, vol. I. Maryknoll: Orbis, 176-356.
- Lieburg, F. van (2014),
Religiegeschiedenis 3.0. De uitdaging van Digital Humanities, in: *Tijdschrift voor*
Nederlandse kerkgeschiedenis, 17, nr. 3, 93-98.
- McLeod, H. (2007),
The Religious Crisis of the 1960s, Oxford: Oxford University Press.
- O'Collins sj, G. (2006),
Living Vatican II. The 21st Council for the 21st Century, New York: Paulist Press.
- Palm, J. (2012),
Moederkerk. De ondergang van Rooms Nederland, Amsterdam: Contact.

Pottmeyer, H.J. (1987),

A New Phase in the Reception of Vatican II: Twenty Years of Interpreting the Council, in: Alberigo, G., J.P. Jossua & J.A. Komonchak, *The Reception of Vatican II*, Washington DC: Catholic University of America Press, 27-43.

Riddell, A. (2014),

How to read 22198 Journal Articles: Studying the History of German Studies with Topic Models, in: Erlin, M. & L. Tatlock, *Distant Readings. Topologies of German Culture in the Long Nineteenth Century*, New York: Camden House, 91-114.

Rooden, P. van (2004),

Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom, in: *BMGN*, 119, 4, 524-551.

Sandbrook, D. (2007),

White Heat. A History of Britain in the Swinging Sixties, Londen: Abacus.

Schaik, T. van (1997),

Alfrink. Een biografie, Amsterdam: Anthos.

Verleye, Z. (2014),

Sociaaldemocratische jazz en roomse kruideniers. Een geschiedenis van het semantische veld van verzuiling in Nederland en België, ca. 1900-1950, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 127, 3, 391-414.

Weingart, S. (2012),

Topic Modeling for Humanists: A Guided Tour, op: <https://www.scottbot.net/HIAL/?p=191113> (geraadpleegd op: 22-10-2014).

Zaagsma, G. (2013),

'On Digital History', in: *BMGN*, 128, 4, 3-29.